

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 2

2026

RUS VA O'ZBEK TILLARIDA "MA'NAVIYAT" KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

Tugalov Ismatjon Xatamovich

O'zbekiston Milliy universitetning Jizzax filiali, katta o'qituvchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada rus va o'zbek tillarida "ma'naviyat" konseptining lingvokulturologik talqini qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqotda konseptning leksik-semantik maydoni, metaforik modellari hamda paremiologik birliklardagi ifodalanish xususiyatlari aniqlanadi. O'zbek tilida "ma'naviyat" tushunchasi milliy qadriyatlar, axloqiy poklik, ruhiy kamolot va ijtimoiy mas'uliyat bilan chambarchas bog'liq holda talqin qilinsa, rus tilida mazkur konsept "духовность" kategoriyasi orqali diniy-axloqiy hamda falsafiy mazmunda namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari har ikki tilda konseptning madaniy kodlar, tarixiy tajriba va mentalitet bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Lingvokulturologik yondashuv asosida "ma'naviyat" konseptining umumiy va differensial belgilarini aniqlash milliy tafakkur va til o'rtasidagi munosabatni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, духовность, konsept, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil, milliy mentalitet, aksiologiya, semantik maydon.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ДУХОВНОСТЬ» В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Тугалов Исмаджон Хатамович

Джизакский филиал Национального университета Узбекистана, старший преподаватель

Аннотация.

В статье проводится сравнительный анализ лингвокультурологической интерпретации концепта «духовность» в русском и узбекском языках. Исследуются лексико-семантическое поле концепта, его метафорические модели и отражение в паремиологических единицах. В узбекском языке концепт «маънавият» тесно связан с национальными ценностями, нравственной чистотой, духовным совершенством и социальной ответственностью, тогда как в русском языке понятие «духовность» проявляется преимущественно в религиозно-философском и моральном аспектах. Результаты исследования свидетельствуют о том, что концепт отражает культурный код, исторический опыт и особенности национального менталитета. Лингвокультурологический подход позволяет выявить общие и дифференциальные признаки данного концепта в сопоставляемых языках.

Ключевые слова: духовность, маънавият, концепт, лингвокультурология, сопоставительный анализ, национальный менталитет, аксиология, семантическое поле.

LINGUOCULTURAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF "SPIRITUALITY" IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Tugalov Ismatjon Khatamovich

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, senior lecturer

Abstract. This article presents a comparative linguocultural analysis of the concept of “spirituality” in Russian and Uzbek languages. The study examines the lexical-semantic field of the concept, its metaphorical representations, and its reflection in paremiological units. In the Uzbek language, the concept of “ma’naviyat” is closely associated with national values, moral purity, spiritual maturity, and social responsibility, whereas in Russian the concept of “duhovnost’” is predominantly manifested in religious, philosophical, and moral dimensions. The findings demonstrate that the concept reflects cultural codes, historical experience, and national mentality in both linguistic systems. The linguocultural approach makes it possible to identify both common and distinctive features of the concept within the compared languages.

Keywords: spirituality, ma’naviyat, concept, linguoculturology, comparative analysis, national mentality, axiology, semantic field.

Zamonaviy lingvistika fanida til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylangan. Ayniqsa, lingvokulturologiya doirasida milliy tafakkur, qadriyatlar tizimi va tarixiy tajribaning til birliklarida aks etishi masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va ma’naviy tajribasini ifodalovchi madaniy kod sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, “ma’naviyat” konsepti rus va o‘zbek tillarida milliy-madaniy mazmunni mujassamlashtiruvchi asosiy aksiologik kategoriyalardan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida “ma’naviyat” tushunchasi milliy qadriyatlar, axloqiy poklik, ruhiy kamolot, vatanparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. U tarixiy, diniy va ma’rifiy an’analar negizida rivojlangan bo‘lib, jamiyat hayotida axloqiy-me’yoriy mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Rus tilida esa ushbu konsept asosan “духовность” termini orqali ifodalanib, diniy-falsafiy tafakkur, ichki ruhiy dunyo, axloqiy qadriyatlar hamda shaxsiy kamolot bilan bog‘liq semantik maydonda namoyon bo‘ladi. Har ikki til tizimida mazkur konseptning mavjudligi insonning ichki olami va axloqiy me’yorlarini baholovchi universal hodisa ekanini ko‘rsatsa-da, uning mazmuni va ifodalanish shakllari milliy mentalitetga xos jihatlar bilan farqlanadi. Ilmiy adabiyotlarda konsept tushunchasi kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya doirasida keng talqin qilinadi. Konsept til orqali ifodalanadigan, milliy ongda shakllangan va madaniy tajribani mujassamlashtiruvchi ko‘p qatlamli semantik birlik sifatida qaraladi. “Ma’naviyat” konsepti esa aksiologik mazmunga ega bo‘lib, unda jamiyatning axloqiy va ruhiy ideallari mujassamlashadi. Shu sababli uni qiyosiy lingvokulturologik tahlil qilish ikki xalqning madaniy qadriyatlari va tafakkur modelini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, global madaniy jarayonlar va ijtimoiy transformatsiyalar sharoitida milliy ma’naviy qadriyatlarning til orqali ifodalanishi va saqlanishi masalasi muhim ilmiy va ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda. Rus va o‘zbek tillarida “ma’naviyat” konseptining o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash madaniyatlararo muloqot, tarjima amaliyoti hamda qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlari uchun nazariy asos yaratadi. Tadqiqotning maqsadi – rus va o‘zbek tillarida “ma’naviyat” konseptining lingvokulturologik talqinini qiyosiy tahlil qilish, uning leksik-semantik maydoni va madaniy mazmunini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun konseptning til birliklarida ifodalanishi, paremiologik materiallarda namoyon bo‘lishi hamda metaforik modellari tahlil qilinadi. Shunday qilib, mazkur maqola “ma’naviyat” konseptining rus va o‘zbek lingvomadaniy makonidagi o‘rni va mazmunini aniqlash orqali til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan.

“Ma’naviyat” konseptining lingvokulturologik talqini bilan bog‘liq tadqiqotlar bir necha ilmiy yo‘nalishlar kesimida shakllangan bo‘lib, ular kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, aksiologiya va qiyosiy tilshunoslik doirasida olib borilgan izlanishlarni

qamrab oladi. Mazkur adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, konsept tushunchasi zamonaviy lingvistikada markaziy kategoriyalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Avvalo, kognitiv lingvistika vakillari konseptni inson ongida shakllanadigan va til orqali ifodalanadigan ko'p qatlamli mental birlik sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, konsept til tizimining leksik, frazeologik va paremiologik qatlamlarida aks etadi hamda milliy-madaniy tajribani mujassamlashtiradi. Lingvokulturologik tadqiqotlarda esa konsept madaniy kod, qadriyatlar tizimi va mentalitetning til birliklaridagi ifodasi sifatida qaraladi. Bu yondashuv konseptni nafaqat semantik birlik, balki madaniy fenomen sifatida ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Rus tilshunosligida “духовность” konsepti ko'proq falsafiy va diniy tafakkur bilan bog'liq holda tadqiq etilgan. Ilmiy manbalarda ushbu tushuncha insonning ichki ruhiy dunyosi, axloqiy ideallari va e'tiqodiy qadriyatlari bilan aloqador semantik maydonda talqin qilinadi. Ayrim tadqiqotchilar “духовность”ni rus milliy mentalitetining asosiy komponentlaridan biri sifatida baholab, uning pravoslav an'analari, rus adabiyoti va falsafasidagi aksini tahlil qilganlar. Biroq ko'plab ishlarda mazkur konseptning lingvokulturologik jihatdan tizimli qiyosiy tahlili yetarli darajada amalga oshirilmagan. O'zbek tilshunosligida esa “ma'naviyat” tushunchasi ko'proq ijtimoiy-falsafiy va ma'rifiy yo'nalishda o'rganilgan. Tadqiqotlarda ma'naviyat milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, tarixiy meros va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liq holda talqin qilinadi. So'nggi yillarda lingvokulturologik izlanishlarda “ma'naviyat” konsepti o'zbek milliy ongining aksiologik yadrosi sifatida ko'rib chiqilib, uning leksik-semantik maydoni, metaforik ifodalari va paremiologik birliklardagi aks etishi tahlil qilina boshladi. Shunga qaramay, rus tilidagi “духовность” konsepti bilan qiyosiy o'rganish masalasi hali ham keng qamrovli ilmiy tadqiqotni talab etadi. Qiyosiy tilshunoslik doirasida olib borilgan izlanishlar til birliklari orqali milliy mentalitet va madaniy qadriyatlarning farqli jihatlarini aniqlashga qaratilgan. Bunday tadqiqotlar konseptlarni qiyoslash orqali umumiy va differensial belgilarni aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, lingvokulturologik yondashuv konseptning nafaqat lug'aviy ma'nosini, balki uning madaniy-konnotativ qatlamini ham ochib berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rus va o'zbek tillarida “ma'naviyat/духовность” konseptlari alohida-alohida yetarli darajada o'rganilgan bo'lsa-da, ularning lingvokulturologik qiyosi tizimli asosda yetarli darajada umumlashtirilmagan. Ayniqsa, konseptning metaforik modellari, aksiologik mazmuni va paremiologik ifodasi bo'yicha qiyosiy tahlillar nisbatan kam uchraydi. Shunday qilib, mavjud ilmiy manbalar mazkur konseptning boy semantik va madaniy mazmunini tasdiqlasa-da, rus va o'zbek lingvomadaniy makonida uning o'zaro bog'liq jihatlarini kompleks tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot aynan shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Mazkur tadqiqotda metodologik asos sifatida **lingvokulturologik yondashuv** tanlandi. Ushbu yondashuv til birliklarini madaniyat, milliy mentalitet va aksiologik qadriyatlar bilan uzviy bog'liqlikda o'rganishni nazarda tutadi. Lingvokulturologik metodologiya konseptni nafaqat leksik birlik sifatida, balki tarixiy-madaniy tajribani, xalqning dunyoqarashi va axloqiy ideallarini mujassamlashtiruvchi ko'p qatlamli semantik tuzilma sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Mazkur yondashuv doirasida “ma'naviyat” (rus tilida “духовность”) konsepti rus va o'zbek lingvomadaniy makonida shakllangan madaniy kod sifatida ko'rib chiqildi. Tadqiqot jarayonida konseptning leksik-semantik maydoni, uning frazeologik va paremiologik birliklarda ifodalanishi hamda metaforik modellari tahlil qilindi. Bunda konseptning yadro (asosiy semantik belgilar) va periferik (konnotativ, madaniy, obrazli) qatlamlari aniqlanib, har ikki til tizimidagi o'xshash va farqli jihatlar solishtirildi.

Lingvokulturologik metodologiya tadqiqotda uch bosqichli tahlilni amalga oshirishni nazarda tutdi. Birinchi bosqichda konseptning lugʻaviy taʼrifi va ilmiy talqinlari oʻrganildi. Ikkinchi bosqichda konseptning til tizimidagi ifodalanish vositalari – sinonimlar, metaforalar, maqol va matallar, badiiy matnlar misolida tahlil qilindi. Uchinchi bosqichda esa konseptning milliy mentalitet va aksiologik tizim bilan bogʻliqligi umumlashtirildi. Mazkur metodologiyaning afzalligi shundaki, u konseptni faqat semantik darajada emas, balki madaniy va qadriyatlar tizimi bilan uzviy bogʻliq holda oʻrganish imkonini beradi. Natijada “maʼnaviyat” konseptining rus va oʻzbek tillaridagi umumiy semantik yadrosi hamda milliy oʻziga xos differensial belgilari aniqlanadi. Shunday qilib, lingvokulturologik yondashuv mazkur tadqiqot uchun eng maqbul metodologik asos boʻlib, u til va madaniyat oʻrtasidagi murakkab munosabatlarni konsept tahlili orqali izchil ochib berishga xizmat qiladi.

Lingvokulturologik yondashuv asosida olib borilgan tahlil “maʼnaviyat” (rus tilida “духовность”) konseptining rus va oʻzbek tillarida umumiy aksiologik yadroga ega boʻlishi bilan birga, milliy-madaniy xususiyatlar asosida farqlanishini koʻrsatdi. Tahlil jarayonida konseptning leksik-semantik maydoni, metaforik modellari hamda paremiologik birliklardagi ifodalanish xususiyatlari aniqlanib, ularning strukturaviy va mazmuniy qirralari qiyosiy jihatdan oʻrganildi.

Birinchi bosqichda lugʻaviy manbalar asosida aniqlanishicha, oʻzbek tilidagi “maʼnaviyat” tushunchasi “ruhiy poklik”, “axloqiy yetuklik”, “maʼrifat”, “viydon”, “or-nomus” kabi semantik birliklar bilan yaqin bogʻlangan. Ushbu birliklar konseptning ijtimoiy-axloqiy yoʻnalishini kuchaytiradi. Rus tilidagi “духовность” esa “душа”, “вера”, “нравственность”, “внутренний мир”, “смысл жизни” kabi birliklar bilan assotsiativ aloqaga ega boʻlib, unda diniy-falsafiy semantika kuchliroq namoyon boʻladi. Demak, har ikki til tizimida konseptning umumiy yadrosi ruhiy va axloqiy mazmun bilan bogʻliq boʻlsa-da, oʻzbek tilida u koʻproq ijtimoiy-maʼrifiy mazmun kasb etsa, rus tilida diniy-falsafiy yoʻnalish ustunlik qiladi.

Ikkinchi bosqichda metaforik modellarning tahlili konseptning obrazli ifodalanishini ochib berdi. Oʻzbek tilida “maʼnaviyat” koʻpincha “nur”, “poklik”, “koʻngil”, “yuksalish” kabi metaforalar orqali tasvirlanadi. Bu metaforalar ruhiy yuksaklik va ichki poklikni ifodalovchi madaniy kod sifatida xizmat qiladi. Rus tilida esa “духовность” konsepti “свет души”, “глубина внутреннего мира”, “высота духа” kabi obrazlar orqali ifodalanadi. Har ikki til tizimida “yorugʻlik/svet” metaforasi umumiy kognitiv model sifatida namoyon boʻlib, ruhiy kamolot va axloqiy tozalikni bildiradi.

Paremiologik materiallar tahlili ham muhim natijalarni berdi. Oʻzbek maqol va matallarida maʼnaviy qadriyatlar koʻproq ijtimoiy masʼuliyat, odob-axloq va jamoaviy birlik bilan bogʻliq holda ifodalanadi. Masalan, or-nomus va halollik tushunchalari konseptning tarkibiy qismi sifatida koʻrinadi. Rus paremiologiyasida esa “душа”, “совесть”, “вера” kabi birliklar orqali shaxsning ichki dunyosi va viydoniy masʼuliyati markaziy oʻrin egallaydi. Bu farq milliy mentalitetning aks etish shakllarini koʻrsatadi. Tahlil natijalari shuni koʻrsatdiki, konseptning strukturasi har ikki til tizimida yadro va periferik qatlamlardan iborat. Yadro qismida ruhiylik, axloqiylik va ichki kamolot kabi universal semantik belgilar mavjud. Periferik qatlam esa milliy-madaniy tajriba asosida shakllanadi. Oʻzbek tilida bu qatlam milliy qadriyatlar, maʼrifiy meros va ijtimoiy masʼuliyat bilan boyitilgan boʻlsa, rus tilida diniy-falsafiy tafakkur va shaxsiy ruhiy izlanish bilan bogʻliq elementlar ustunlik qiladi. Umumlashtirilgan natijalar shuni koʻrsatadiki, “maʼnaviyat/духовность” konsepti har ikki lingvomadaniy makonda jamiyatning axloqiy idealini ifodalovchi asosiy aksiologik kategoriya hisoblanadi. Biroq uning mazmuniy toʻldirilishi milliy tarixiy tajriba, diniy anʼanalar va mentalitet bilan belgilanadi. Lingvokulturologik tahlil konseptning umumiy kognitiv asosini aniqlash bilan birga, milliy oʻziga xoslikni ham ochib berishga imkon yaratdi. Shunday qilib,

tadqiqot natijalari rus va o'zbek tillarida "ma'naviyat" konseptining universal va differensial belgilarini aniqlab, til va madaniyat o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqalarni ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

Mazkur tadqiqot rus va o'zbek tillarida "ma'naviyat" (rus tilida "духовность") konseptining lingvokulturologik talqinini qiyosiy asosda o'rganishga qaratildi. Olib borilgan tahlillar natijasida ushbu konsept har ikki lingvomadaniy makonda muhim aksiologik kategoriya sifatida namoyon bo'lishi, ya'ni insonning ruhiy-axloqiy kamoloti va jamiyatning ma'naviy ideallarini ifodalovchi markaziy tushuncha ekanligi aniqlandi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, konseptning semantik yadrosi har ikki til tizimida umumiy belgilar – ruhiylik, axloqiylik, ichki poklik va kamolot bilan bog'liq. Shu bilan birga, uning periferik qatlamlari milliy-madaniy xususiyatlar asosida shakllanadi. O'zbek tilida "ma'naviyat" tushunchasi ko'proq milliy qadriyatlar, ma'rifat, ijtimoiy mas'uliyat va jamoaviylik bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinadi. Rus tilida esa "духовность" konsepti diniy-falsafiy tafakkur, shaxsning ichki dunyosi va vijdoniy mas'uliyati bilan kuchliroq aloqadorlik kasb etadi. Metaforik modellarning tahlili har ikki til tizimida ruhiy yuksaklikni ifodalovchi "yorug'lik/svet" obrazi universal kognitiv model sifatida mavjudligini ko'rsatdi. Paremiologik materiallar esa konseptning milliy mentalitet bilan uzviy bog'liqligini tasdiqladi. Demak, "ma'naviyat/духовность" konsepti universal mazmunga ega bo'lsa-da, uning lingvokulturologik talqini tarixiy tajriba, diniy an'analar va ijtimoiy qadriyatlar bilan belgilanadi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni konsept tahlili orqali ochib berish imkonini berdi. Rus va o'zbek tillarida "ma'naviyat" konseptining umumiy va differensial belgilarini aniqlash qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya hamda madaniyatlararo kommunikatsiya tadqiqotlari uchun nazariy asos yaratadi. Shuningdek, olingan xulosalar tarjima amaliyoti va madaniy muloqot jarayonlarida konseptual tafovutlarni chuqurroq anglashga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
6. Воркачëв С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. – Краснодар: КубГУ, 2001. – 208 с.
7. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
9. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Т.: Фан, 2006. – 276 б.
10. Нурмонов А. Тил ва маданият. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – 240 б.
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 680 б.
12. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.